

ІНДУСТРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ: ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ МОБІЛІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ

У статті проаналізовано основні форми мобілізації людських та матеріальних ресурсів для проведення індустріальних перетворень у Радянському Союзі у роки перших п'ятирічок. Висвітлено роль внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування модернізації промисловості.

В статье проанализированы основные формы мобилизации человеческих и материальных ресурсов для проведения индустриальных превращений в Советском Союзе в годы первых пятилеток. Отражена роль внутренних и внешних источников финансирования модернизации промышленности.

The article discusses the basic forms of mobilizing human and material resources for the industrial transformation in the Soviet Union during the first and second five-year plan. The role of internal and external sources of modernization of industry is reflected.

Ключові слова: людські ресурси, матеріальні ресурси, модернізація, п'ятирічка, індустріальні перетворення.

В умовах глобальної економічної кризи для нашої держави важливо визначити пріоритетні галузі промисловості, продукція яких у перспективі буде конкурентною на міжнародних ринках та зможе здійснити значні надходження до Державного бюджету. Для того, щоб забезпечити добробут та належний рівень якості життя українського народу, уряду необхідно прийняти план розвитку нашої економіки на 10-20 років та розробити стратегію його втілення у життя. Звісно, що фінансових ресурсів, які б достатньою мірою забезпечили модернізацію нашої економіки немає. В цій ситуації варто звернутись до власного досвіду розв'язання проблем відбудови та модернізації економіки.

Спроби оцінити виконання перших п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР були здійснені радянськими економістами ще в 1930-х рр. Переважна більшість праць того періоду були заідеологізовані та не завжди розкривали реальний стан справ. Головна їх увага була зосереджена на кількісних показниках розвитку промисловості та на своєчасності виконання поставлених планів. Коротку характеристику розвитку української промисловості дає П.А.Хромов [19]. Певні дані з розвитку народного господарства протягом перших п'ятирічок є в третьому томі "Історії народного господарства" П.І.Ляценка [10] Наприкінці 1970-х рр. вийшла з друку праця С.В.Кульчицького [9], в якій аналізуються внутрішні ресурси проведення індустріалізації. Серед останніх досліджень варто виділити працю О.А.Осокіної [13], яка розкриває деякі джерела фінансування індустріальних перетворень. Про перші спроби здійснити індустріальні перетворення під час непу пише І.Б.Орлов [14]. Василь Марочко у своїй статті аналізує діяльність Торгзину в Україні [11]. Маловідомі факти про вивіз антикваріату та предметів мистецтва задля залучення валюти можна почерпнути із праці Ю.Н.Жукова [6]. Водночас,

недостатньо уваги приділялося питанням міжнародного співробітництва та залучення зовнішніх джерел у ході виконання п'ятирічних планів і становлення індустріального типу суспільного виробництва.

Метою даної публікації є виявлення основних форм мобілізації ресурсів для залучення іноземної техніки, виробничого досвіду з метою проведення індустріальних перетворень у Радянському Союзі.

Протягом першої половини 1920-х років у СРСР тривав відбудовний період народного господарства. У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП (б) прийняв рішення про перетворення країни в індустріально розвинену державу. З метою чіткого спрямування вектора розвитку економіки, техніки, науки, освіти та культури було вирішено розробити п'ятирічки – централізовані державні перспективні плани. П'ятирічки мали юридичну силу закону, докладалися великі зусилля й вживалися різні примусові засоби, щоб їх виконувати, а щорічні плани оформлювалися як державні закони. Протягом першої п'ятирічки (1928-1932 рр.) планувалось створити основні капіталомісткі галузі – авіаційну, автотранспортну, хімічну, машинобудівну, електротехнічну. До 1933 р. необхідно було збудувати та реконструювати близько 1500 великих об'єктів. Все це було б неможливим без залучення технічних досягнень Заходу. Технічна допомога здійснювалась на підставі спеціальних договорів або включалась до контрактів на поставку обладнання. Договори про технічну допомогу були по строках набагато коротшими від концесій і виглядали набагато привабливіше для обох сторін: іноземним фірмам не треба було здійснювати ризикованих інвестицій, а радянські інженери та працівники отримали можливість швидко опанувати передову техніку. Головним завданням другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) було завершення реконструкції всього народного господарства та створення нової матеріально-технічної бази побудови соціалізму.

Протягом 1921-1927 рр. відновлення народного господарства здійснювалася за рахунок витрати валюти емісійного податку та за рахунок надходжень від діяльності концесій на території СРСР. З 1927 р. було розширено продаж горілки населенню, дохід від реалізації якої склав 500 млн. крб. З 1924 року в країні зросли непрямі податки. Дохід від акцизів підвищився з 7,1% в 1923–1924 рр. до 24,1% у 1926-1927 роках. У 1926 році було випущено 2 виграшні і 2 відсоткові. У серпні 1927 р. радянське керівництво вперше вдалося до примусових позик – серед міського населення була розповсюджена позика індустріалізації в 200 млн. крб. [14, с.386-387]. Це означало, що до літа 1927 р. була досягнута межа із залучення фінансів звичайними способами.

Через брак коштів на проведення індустріалізації керівництво країни вирішило мобілізувати ресурси та заощадження власного народу. Все це відбувалось у різних формах: робітники віддавали до фонду

індустріалізації патенти на винаходи, облигації, грошові суми. Звісно, що не завжди такі дії були добровільними. Серед робітників практикувалось відрахування декількох відсотків від заробітної плати на справу індустріалізації. Партія організовувала робочі дні у суботу та неділю, а вся виручка поступала до фонду індустріалізації. Так, 27 липня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про день індустріалізації», в якій партія закликала відпрацювати 6 серпня, у неділю, повний робочий день. За день роботи вдалось поповнити індустріальний фонд 10 млн. крб. [9, с.200].

Нестача готівки змусила уряд випустити облигації внутрішньої державної позики (ОВДП), які були поширені серед міського та сільського населення (табл. 1).

Таблиця 1

Випуск ОВДП та їх реалізація серед населення (1927-1937 рр.) [9]

Рік	Назва позики	Сума реалізації (в млн. крб.)
1927	10% виграшна позика	100
1927	Перша позика для індустріалізації	200
1928	Друга позика для індустріалізації	507
1929	Третя позика для індустріалізації	942
1930	Позика "П'ятирічка - за чотири роки"	1047
1931	Позика третього, вирішального року п'ятирічки	2080
1932	Позика четвертого, завершального року п'ятирічки	271
1933	Позика першого року другої п'ятирічки	3076
1934	Позика другого року другої п'ятирічки	3402
1935	Позика третього року другої п'ятирічки	3964
1936	Позика четвертого року другої п'ятирічки	4480
1937	Позика п'ятого року другої п'ятирічки	3208

Загалом за роки перших двох п'ятирічок серед населення було мобілізовано 35 987 млн. крб., з яких на ОВДП припало 25 724 млн. крб. [9, с.208]. Більшість цих коштів мали бути спрямовані на задоволення власних природних потреб людини в нормальній їжі, доброму одязі, теплову житлі та якісній освіті. Однак існування командно-адміністративної системи та необхідність індустріальних перетворень спрямовували ці кошти в іншому напрямку, у фонд індустріалізації.

На початку 1928 р. СРСР вирішив випустити та розмістити на Заході – в Англії і США – облигаційну позику на суму в 30 млн. доларів США (прибутковість – 9%, термін обігу – не менше 6 років). Позика випускалася під забезпечення у вигляді доходів і майна радянських залізних доріг [12]. Проте на виконання першого п'ятирічного плану щодо індустріалізації країни коштів необхідно було набагато більше. Тут постає логічне запитання: якими були джерела фінансування? Адже імпорт машин, технологій, верстатів, металу, сировини, залучення іноземних

спеціалістів – все це вимагало величезних валютних витрат.

Великими труднощами в проведенні валютної політики була відносна обмеженість асортименту експортних товарів. Хоча до кінця п'ятирічки експорт СРСР охоплював до 800 статей, однак основними, такими, що визначали розміри валютних виручок, залишалися зерно, лісоматеріали, нафтопродукти і хутро. В загальному обсягу експорту ця група товарів у 1930 р. займала 57,1%, а в 1933 р. – 45,3% [3, с.159]. Головним джерелом надходження валюти був експорт сільськогосподарської продукції, перш за все зерна. Саме в 1929-1932 рр. радянський вивіз збіжжя сягнув найбільших розмірів за весь період аж до Другої світової війни – 12 млн. тонн, у тому числі в 1930 р. – 4,8 і в 1931 р. – 5,2 млн. тонн від експорту зерна Радянська держава отримала 444,5 млн. крб. у валюті [1, с.8-9]. Однак темпи надходження валюти не відповідали потребам індустріалізації, а від експорту селянського хліба в умовах світової економічної кризи 1929-1933 рр. уряд не отримав прогнозованого "валютного душу". Тоді радянське керівництво вирішило знайти внутрішні резерви надходження валюти, запровадивши систему Торгзін. За даними економічного управління ОДПУ в СРСР на руках у населення знаходилися цінності на суму близько 400-450 млн. крб. золотом [7]. Але як його вилучити? Каральні заходи не допомагали, чекістські пошуки і розробки були малоефективні.

Вихід було знайдено – щоб вижити в екстремальних умовах першої половини 1930-х років, люди були готові віддати все, що мали. Треба було лише дозволити їм зробити це. Уряд, позбавивши перед цим селян хліба і будь-яких засобів до існування, змусив їх купувати насильно вилучений у них хліб за, так зване, побутове золото (царські золоті монети, обручки, сережки, інші прикраси, натільні хрестики тощо).

Наприкінці 1931 р у Торгзіні було всього 30 магазинів, до жовтня 1932 р. їх число збільшилося до 257, на початку 1933 р. – до 400, а на серпень 1933 р. – до 1500 [11]. Кількість одиниць системи Торгзін в Україні в голодний 1933 р. також неухильно зростала: у січні діяло 74, у липні – 249, а в серпні – 256 магазинів [11]. Протягом 1934 р. розпочалося поступове закриття нерентабельних точок. У середньому в 1934 р. Торгзін мав 1150 магазинів, в 1935 р. планувалося скоротити їх кількість до 650 [15]. Через систему Торгзін надходили також і грошові перекази в іноземній валюті з Європи, Америки, Азії і навіть далекої Австралії. За роки Голодомору лише до України надійшло 375 432 перекази на суму 4,3 млн. крб. [11]. Загалом за весь час існування Торгзину до Радянського Союзу надійшло з-за кордону переказів валюти на суму майже 47 млн. крб. [13, с.142]. Протягом 1932 р. радянська казна отримала майже 21 тонну золота, а в 1933 р. удвічі – 45 тонн чистого золота [5]. У 1933 р. цінностей, зібраних через Торгзін, вистачило для покриття

третини витрат СРСР на промисловий імпорт. За обсягами валютної виручки Торгзін в 1934 р. перегнав експорт лісу, зерна та нафти [13, с.540].

За п'ятирічку існування Торгзину (1931-1936 рр.) скарбниця поповнилась валютою та цінностями на суму 287,3 млн. крб. [13, с.542]. Люди здали майже 100 тонн чистого золота [13, с.11]. За сьогоднішнім курсом це близько 730 мільярдів крб., або 2,5 млрд. дол. Саме ці гроші пішли на індустріалізацію країни Рад. Так, за даними підсумкового звіту Торгзину, вартість імпортного обладнання для Магнітогорського металургійного комбінату склала 44 млн. крб. золотом. Імпортне обладнання для Уралмашу коштувало радянському уряду 15 млн. крб., Челябінського тракторного заводу – 23 млн. крб., Дніпробуду – 31 млн. крб. [16]. Згідно з даними Розенгольца, імпорт для Харківського тракторного заводу та Держпідшипника склав близько 20 млн. крб. [17, с.1]. Цінності, які купив Торгзін, покрили більше п'ятої частини витрат на імпортні закупівлі 1932-1935 рр. – вирішальних років промислового стрибка. У голодному 1933 р. цінності Торгзину дозволили державі оплатити третину, у 1934 р. – більше чверті, а в 1935 р. – майже п'яту частину радянського імпорту промислового обладнання, сировини і технологій. Загалом золото, «здобуте» Торгзином, дозволило оплатити близько третини всіх витрат на індустріалізацію Радянського Союзу [13, с.11].

Керівництво Радянського Союзу надавало великого значення розвитку власної золотодобувної промисловості. Так, за 1927-1931 рр. видобуток золота зріс в 5,7 раза, в 1932 р. – на 29%, в 1933 р. – на 80%. Радянська золотодобувна промисловість в 1933 р. дала більше 100 млн. крб. золотом (тобто близько 80 тонн золота). СРСР вдвічі збільшив видобуток порівняно з дореволюційним та вийшов на друге місце в світі [9, с.199]. У 1932 р. в СРСР було видобуто 21,4 млн. тонн нафти, з яких 5-6 млн. тонн (тобто більше чверті видобутку) йшло на експорт. Більше половини нафтопродуктів на експорт давав Азербайджан [1, с.27]. Вигідною статтею експорту було хутро, понад 70% якої наприкінці п'ятирічки постачали східні і північні райони РРФСР.

Ще одним важливим джерелом надходження валюти, золота та інших цінних металів була діяльність Інтуристу. Протягом 1929-1932 рр. СРСР відвідало 22 113 туристів переважно із США, Англії, Франції, Польщі та скандинавських країн. Обороти всіх підприємств Інтуристу склав в 1932 р. 48 млн. крб., а в 1938 р. досяг 98 млн. крб. Загальна сума обороту підприємств Інтуристу за 1932-1938 рр. склала 0,5 млрд. крб., а прибуток від їхньої діяльності – більше 100 млн. крб. За перші десять років існування Інтуристу (1929-1938 рр.) Радянський Союз відвідали мільйон туристів [4].

Донедавна приховувалась ще одна екзотична стаття експорту – вивіз антикваріату. За приблизними даними протягом першої п'ятирічки за кордон для продажу були вивезені 2 730 картин західноєвропейських майстрів. Майже половина з них не була продана – до СРСР повернулось 1 280 полотен. Назавжди залишились за кордоном, прикрасивши там державні музеї та приватні колекції, 1 450 творів живопису: портрети, жанрові картини, пейзажі, натюрморти [6, с.324]. Серед проданих полотен були твори Ботічеллі, Ван Дейка, Веласкеса, Рафаеля, Рембрандта, Рубенса, Тиціана та ін. А що ж країна отримала натомість? За всі твори мистецтва та реліквії, продані протягом шести років (1927-1932), включаючи і шедеври, Зовнішторг отримав приблизно 25 млн. золотих крб., або 12,5 млн. дол. Однак, поставлене перед Зовнішторгом завдання про принесення до казни 30 млн. золотих крб. виконане не було [6, с.326].

Подолати всі труднощі експортної проблеми в складних умовах першої п'ятирічки так і не вдалося. Експортні завдання 1932 р. по 23 показниках виконані були лише на 35% [7, с.158]. Особливістю радянського імпорту в першій п'ятирічці була висока питома вага в ньому машин та обладнання: в 1929 р. він склав 30,1%, 1930 р. – 46,8%, в 1931 р. – 53,9% і в 1932 р. – 55,7%. Доля засобів виробництва у валовому ввозі СРСР складала більше 90% [2, с.17]. На кінець першої п'ятирічки Радянський Союз займав перше місце в світі по імпорту машин та обладнання. В 1931 р. близько 1/3, в наступному – близько 1/2 всього світового експорту машин було спрямовано до СРСР [3, с.8]. У цілому п'ятирічний план по імпорту був виконаний лише на 48,6%, а ввезення устаткування – на 105,6% [7, с.159].

Протягом 1928-1932 рр. радянська держава отримала від експорту своєї продукції 17 975, 3 млрд. крб., а імпортувала за цей же період товарів на 20 592,5 млрд. крб. [1, с.2]. Капітальні вкладення у важку промисловість за роки другої п'ятирічки склали 65,8 млрд. крб., тобто 47,8% капіталовкладень в усе народне господарство [10, с.384]. Внаслідок виконання п'ятирічних планів розвитку СРСР перетворився на одну з передових країн світу. Багато новозбудованих або реконструйованих підприємств за своїми масштабами й технічним оснащенням не поступалися закордонним аналогам.

Наприкінці 1920-х рр. Радянський Союз у фінансовому плані вичерпав власні можливості для індустріальних перетворень у державі. Тому керівництву СРСР довелося залучати необхідні кошти як за кордоном, так і в середині країни. Окрім залучення грошей, були й інші джерела фінансування індустріальних перетворень у Радянському Союзі. Серед них можна зазначити такі: експорт сировини (зерна, лісу, хутра, нафти), доходи від концесій, промисловий видобуток золота, діяльність Торгзину та

Інтуристу, внутрішні та зовнішні позики СРСР, продаж предметів антикваріату та творів мистецтва.

Прямий та довготривалий результат форсованої індустріалізації – це створення основ крупної промисловості та матеріально-технічної бази радянської економіки. Швидка індустріалізація Радянського Союзу була проведена шляхом величезних затрат (як матеріальних, так і людських). Проте покращення рівня життя простих людей, на що вони так сподівались, виконуючи достроково плани п'ятирічок, так і не сталось. Зате СРСР зумів створити могутній військово-промисловий комплекс, що і було головною метою керівництва радянської держави.

Список використаних джерел:

1. Внешняя торговля СССР за первую пятилетку. Статистический обзор. – М.-Л.: Внешторгиздат, 1933. – 649 с.
2. Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. – М.: Внешторгиздат, 1960. – 1135 с.
3. Внешняя торговля СРСР за 1918-1966. Статистический сборник. – М.: Международные отношения, 1967. – 242 с.
4. Всесоюзное Акционерное Общество по иностранному туризму в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.intourist.ru/?action=info_view&name=about_company&sub_name=history3
5. Голод, золото и индустриализация. Как Торгсин помогал советскому "большому скачку" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ekhoplanet.ru/buisnesothers_1148_2252
6. Жуков Ю.Н. Сталин: операция "Эрмитаж" / Юрий Жуков. – М.: ВАГРИУС, 2005. – 336с. – ISBN 5-9697-0026-6
7. Империя "Торгсин". Экспроприация по-советски" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oko-planet.su/fail/failvideo/videopolitik/20105-imperiya-torgsin-yekspropriaciya-po-sovetski.html>
8. Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917-1940) / В.И. Касьяненко. – М.: Политиздат, 1972. – 335 с.
9. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926 – 1937). / С.В. Кульчицкий – К.: Наукова думка, 1979. – 240 с.
10. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3 т. - Т.3. / П.И. Лященко – М.: Госполитиздат, 1956. – 643 с.
11. Марочко В. "Торгзін": золота ціна життя українських селян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ua.glavred.info/archive/2008/11/13/142642-4.html>
12. Облигационный заем СССР в США и Англии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://community.livejournal.com/su_industria/15926.html
13. Осокина Е.А. Золото для индустриализации. "Торгсин" / Е.А. Осокина – М.: РОССПЭН, 2009. – 592с.
14. Орлов И.Б. Противоречия индустриализации // Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002 – 446с.
15. РГАЭ. Ф. 4433. Оп. 1. Д. 140. Л. 76.
16. РГАЭ. Ф. 4433. Оп. 1. Д. 133. Л. 136.
17. Розенгольц А. Экономические отношения СССР с капиталистическими странами // Внешняя торговля. – 1934. – № 6. – С. 1-3.
18. Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник ЦУНХУ Госплана СССР – М: изд-во Госплана, 1934. – 533 с.
19. Хромов П.А. Промисловість України перед вітчизняною війною / П.А. Хромов – К.: Українське державне видавництво, 1945. – 84 с.